

Adamec, Přemysl

Tři roviny modálnosti a jejich vztah k aktuálnímu členění

In: *Otázky slovanské syntaxe. III, Sborník symposia "Modální výstavba výpovědi v slovanských jazycích"*, Brno 27.-30. září 1971. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1973, pp. 141-147

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120841>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

TŘI ROVINY MODÁLNOSTI A JEJICH VZTAH K AKTUÁLNÍMU ČLENĚNÍ

1.0. Modálnost lze vcelku definovat jako sémantickou kategorii určující poměr obsahu sdělení k reálné skutečnosti v hodnocení mluvčího. Jde však o kategorii složitou, kterou nelze posuzovat sumárně v jedné rovině, nýbrž je třeba ji vidět ve třech různých rovinách. Teprve součin těchto tří rovin vytváří konečnou modálnost věty.

1.1. Ve větách s jednoduchým slovesným nebo sponově jmenným přísudkem, který je zároveň rématem nebo jeho součástí, kryje se v podstatě obsah sdělení s obsahem gramatické predikace, a modálnost věty lze zde tedy definovat jako poměr obsahu predikátu k reálné skutečnosti. Tuto modálnost nazveme modálností predikátovou. Predikátová modálnost může být buď nepříznaková, jestliže se obsah predikátu podle soudu mluvčího plně shoduje se skutečností, anebo příznaková, jestliže tomu tak není, tzn. jestliže se obsah predikátu s reálnou skutečností v podání mluvčího buď neshoduje, nebo není jisto, zda se shoduje. Příznaková predikátová modálnost má řadu druhů, seskupených do několika vrstev, jejichž členy se mohou s členy jiných vrstev navzájem kombinovat, a vytvářet tak na úrovni predikátové modálnosti složité modální významy. Situaci uvnitř predikátové modálnosti lze znázornit touto tabulkou:

	nepříznaková	příznakové druhy
1.	oznámení	otázka, výzva, přání
2.	klad	zápor
3.	faktičnost	podmíněnost
4.	jistota	pravděpodobnost, možná eventualita, pochybnost

Kombinace příznakových modálností z jednotlivých vrstev jsou ovšem částečně omezeny, nelze např. kombinovat výzvu (1. vrstva) s pravděpodobností (4. vrstva) apod.¹

¹ Na tuto okolnost upozornil v diskusi M. Grepl.

1.2. Ve větách, kde gramatický predikát se nekryje s rématem (jádem výpovědi), se obsah sdělení rozpadá na věcný, zprostředkovaný gramatickým predikátem, a aktuální, zprostředkovaný rématem. V souvislosti s tím je třeba rozlišovat modálnost predikátovou a modálnost, kterou nazveme rematickou. Rematická modálnost stanoví, do jaké míry odpovídá skutečnosti vztahení daného rématu k danému tématu. Rematická modálnost může být — stejně jako predikátová — nepříznačková nebo příznačková, avšak příznačkových druhů je méně (chybí výzva, přání a podmíněnost). Tak např. ve větě *Tu knihu přinesl asi Pavel* je predikátová modálnost nepříznačková, avšak rematická je příznačková, a to pravděpodobnostní; v rus. větě *He мы решаем этот соню* je rematická modálnost záporná, ve větě *Mirek přijel v čera?* je rematická modálnost otázčková atd. Důležité je, že jednotlivé druhy příznačkové rematické modálnosti se navzájem vylučují s týmiž druhy modálnosti predikátové (není tedy možné, aby v téže větě byla najednou např. záporná modálnost predikátová i rematická apod.).

1.3 Ve větách, kde predikát je složen z tzv. modální a diktální části (tzn. je vyjádřen spojením modálního slovesa nebo jeho ekvivalentu s infinitivem významového slovesa, verbálním substantivem nebo vedlejší větou obsahovou), je třeba rozlišovat vedle modálnosti predikátové, která se vztahuje na obě části predikátu jako celek, ještě modálnost, kterou nazveme diktální, která se týká pouze diktální části, tzn. udává, v jakém poměru je obsah diktální části (průběh děje, prezence příznaku apod.) k reálné skutečnosti. Kromě toho diktální modálnost často udává poměr mezi obsahem diktální části a subjektem věty a postoj mluvčího k realizaci obsahu diktální části. Diktální modálnost se, na rozdíl od predikátové a rematické, nedělí na příznačkovou a nepříznačkovou, je vždy příznačková, a zahrnuje takové významy jako možnost, nutnost, náležitost, zamýšlenost apod.² Tak např. ve větě *Sestra musí odejít* je predikovaná modálnost nepříznačková, avšak diktální příznačková, a to nutnostní; ve větách *Tento příklad můžeme vyřešit*, *Vyřešení tohoto příkladu je možné* je diktální modálnost možnostní, ve větách jako *Měli bychom tam jít*, *Je třeba, abychom tam šli* apod. náležitostní atd.

1.4. Ve větách s jednoduchým predikátem rozlišujeme tedy dvě roviny modálnosti (které ovšem splývají, splývá-li predikát s rématem), ve větách se složeným modálně-diktálním predikátem tři. Vzhledem k tomu, že predikátová modálnost (pM) a rematická modálnost (rM) mohou být jak nepříznačkové, tak i příznačkové, kdežto diktální modálnost (dM) je vždy příznačková, jsou možné tyto kombinace:

- a) pM nepříznač., rM nepříznač., např. *Bratr čte, Tu knihu přinesl Mirek* apod.
- b) pM nepříznač., rM příznač., např. *Tu knihu přinesl asi Mirek* apod.
- c) pM příznač., rM nepříznač., např. *Tu knihu by přinesl Mirek* apod.
- d) pM příznač., rM příznač., např. *Bratr by četl, Tu knihu by přinesl asi Mirek* apod.
- e) pM nepříznač., rM nepříznač., dM příznač., např. *Bratr musí číst, Tu knihu může přinést Mirek* apod.
- f) pM nepříznač., rM příznač., dM příznač., např. *Tu knihu bude moci přinést asi Mirek* apod.

² Tato slova vystihují příslušné významy značně nepřesně. Jak správně upozornila M. Ivičová, bylo by třeba vytvořit pro tuto oblast exaktní metajazyk.

- g) pM přízn., rM nepřízn., dM přízn., např. *Bratr by musel číst, Tu knihu by mohl přinést Mirek* apod.
 h) pM přízn., rM přízn., dM přízn., např. *Tu knihu by mohl přinést asi Mirek* apod.

Jako celkově modálně nepříznakové můžeme hodnotit pouze věty, v nichž jsou všechny dílčí roviny modálnosti nepříznakové, tedy pouze náš typ a). Věty, v nichž je kterákoliv z dílčích modálností příznaková, je nutno hodnotit jako modálně příznakové.

2.0. Všechny tři roviny modálnosti jsou v jistých vztazích k aktuálnímu členění.³ Nejvíce nasnadě je ovšem souvislost mezi aktuálním členěním a rematickou modálností, ale ani modálnost predikátová a diktální nejsou od vlivu aktuálního členění izolovány.

2.1. Rematická modálnost je oddělitelná od predikátové, a tedy samostatně existující, pouze v určitých typech aktuálního členění, totiž tam, kde réma se nekryje s gramatickým predikátem, jinak řečeno tam, kde rématem je některý ze substantivních, adverbálních či atributivních komponentů věty.⁴ Rematická modálnost může být záporná, otázková a nejistotní.

2.1.1. Věty se zápornou rematickou modálností se obvykle označují jako věty s částečným, resp. členským záporem. Negační partikule stojí před rematickým členem, srov. např. *Ne vždy máš pravdu*, rus. *He on rešaem etu voprosy, Přišel nakonec nikoliv Petr, ale Věra* apod. V češtině se však explicitní vyjádření rematického záporu vyskytuje poměrně zřídka, neboť zde došlo k jistému splynutí výrazových prostředků pro predikátový a rematický zápor v povrchové struktuře, na rozdíl např. od ruštiny, srov. např. *He on rešaem etu voprosy // Ty otázky nerozhoduje on, My poedemтуда не завтра, а ... // Nepojedeme tam zítra, nýbrž ...* apod. Tento rozdíl se však týká výlučně povrchové struktury, zatímco v hloubkové struktuře mají jak ruské, tak i české věty tohoto typu nepříznakovou predikátovou a zápornou rematickou modálnost.

2.1.2. Věty s otázkovou rematickou modálností představují jistý typ otázek zjišťovacích, které můžeme nazvat zjišťovací částečné⁵ (na rozdíl od obvyklejších zjišťovacích celkových), např. *Mirek přijede zítra?*, *Володя принес эту книгу?*, *Ты хочешь крепкого чаю?* apod., v nichž tazatel jakoby ověřuje svůj předpoklad.

Složitější problém je, kam patří tzv. otázky doplňovací, např. *Kdy přijede Mirek?*, *Какого чаю ты хочешь?* apod. Predikátová modálnost je zde zřejmě nepříznaková, avšak o rematické modálnosti je těžko mluvit, neboť tázačí zájmena, fungující zde jako réma, nemají žádný pozitivní lexikální obsah, kterému by bylo možno připsat nějakou modálnost. Pokud bychom i zde chtěli mluvit o rematické modálnosti,⁶ slo by jistě o její zcela zvláštní druh.

³ Ne nadarmo je A. Mirowicz shrnuje do jednoho pojmu, tzv. modulace, kterou chápe jako jistou nadstavbu nad lexikálně-gramatickou strukturou (tzv. artikulací), srov. *Z zagadnień struktury zdania*, Biul. PTJ 9, 1949, 57–71.

⁴ Ve své monografii o slovosledu (*Порядок слов в современном русском языке*, Rozpravy ČsAV, řada spol., r. 76, 15) je nazývám „частно-информативные“, u I. P. Rasporova (*Актуальное членение предложения*, Уфа 1961) je to 5. komunikativní typ.

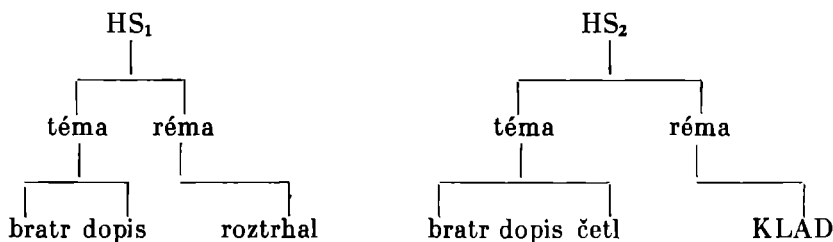
⁵ Srov. V. Hrabě, *Větná modalita z hlediska psychologicko-generativního*, Přednášky ve XIII. běhu Letní školy slovanických studií, Praha 1970, 62.

⁶ V diskusí to doporučoval Š. Ivančev.

2.1.3. Věty s nejistotní rematickou modálností obsahují různé výrazy signalizující nejistotu (pravděpodobnost, možnou eventualitu, pochybnost), vztahující se nikoli k celému predikátu, nýbrž pouze k rématu, srov. např. *Tu knihu přinesl asi Mirek, My poeдем туда, пожалуй, в четверг* apod. Explicitně se rematická modálnost vyjadřuje tím, že příslušný nejistotní výraz se klade bezprostředně před rematicovaný člen.⁷ Avšak podobně jako při rematickém záporu, může se někdy v povrchové struktuře přesunout i před predikát, aniž se nutně mění hloubková struktura dané věty (stává se to však řídkěji než u záporu, kde je to v češtině už téměř pravidlem). Srov. např. *Do Brna pojedeme asi zítra* || *Do Brna asi pojedeme zítra* apod. Je to však možné pouze tam, kde nemůže být pochyby o tom, co je rématem. V jiných případech má postavení nejistotního výrazu distinktivní funkci a rozlišuje nejistotu predikátovou od nejistoty rematické, srov. *Zítra asi pojedeme do Brna* || *Zítřa pojedeme asi do Brna* apod.

2.2. Pokud jde o modálnost predikátovou, pozorujeme souvislosti s aktuálním členěním především na ose klad — zápor.

2.2.1. Z hlediska aktuálního členění lze věty dělit na informační a verifikační.⁸ V informačních se nově sděluje ta či ona skutečnost, ve verifikačních se pouze potvrzuje nebo odmítá nějaký předpoklad, který tak či onak vyplývá z dané konsituace nebo z věcné souvislosti. Řeknu-li např. *Bratr dopis roztrhal* (aniž by v předchozím kontextu byla řeč o možnosti takového bratrova jednání), pak jde o větu informační, poněvadž fakt roztrhání je novou informací; řeknu-li však *Bratr dopis četl*, pak jde s největší pravděpodobností o větu verifikační, neboť taková věta je lunkční (a prakticky možná) jen v konsituaci, kdy vznikla nějaká pochybnost o tom, zda bratr dopis četl nebo ne. Povrchová struktura obou vět je sice stejná, avšak v hloubkové struktuře je důležitý rozdíl

Rématem věty verifikační je tedy pouze její kladná nebo záporná predikátová modálnost.

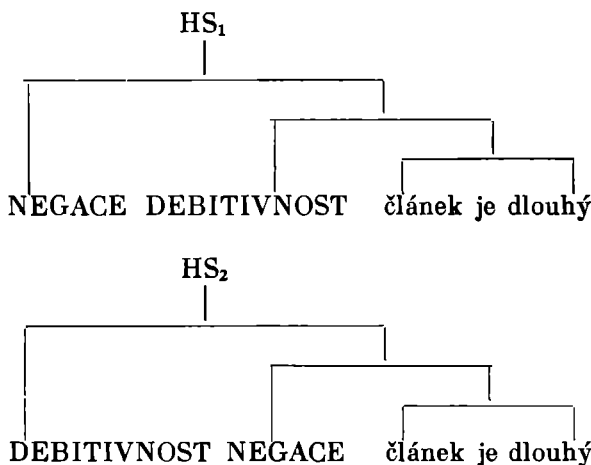
2.2.2. Lze rozlišovat dvojí druh predikátové negace, a) anulativní, b) kontradiktivní.⁹ Anulativní negace je taková, již se prostě popírá plat-

⁷ Na to, že postojový resp. nejistotní výraz (modální vsuvka) se vztahuje k jádru výpovědi, upozornil J. Bartošek, *Výstavba výpovědi s nepredikativními postojovými výrazy*, ČsR 13, 1968, 229—236.

⁸ Srov. *Порядок слов...*, 27 (pozn. 4). J. Firbas nazývá ve svých pracích takové věty shodně s D. L. Bolingerem „věty 2. instance“.

⁹ Srov. P. Adames, *К вопросу о модификациях (модальных трансформациях) со значением необходимости и возможности*, ČsR 13, 1968, 88—94; týž, *К выjadřování то-*

nost daného predikátu a nic dalšího se nesděluje, např. *Tu knihu jsem nečetl* (= neodpovídá skutečnosti, že jsem tu knihu četl), *Ta látka není zelená* (= neodpovídá skutečnosti, že ta látka je zelená), *Zítřka nemusím jít do práce* (= neodpovídá skutečnosti, že zítřka musím jít do práce) atd. Naproti tomu kontradiktivní negace nejenže popírá platnost dané predikace, nýbrž zároveň tvrdí platnost opaku, predikát s kontradiktivní negací se významově blíží kladnému predikátu s antonymickým významem.¹⁰ Kontradiktivní negace se vyskytuje především u některých predikátů s významem postojovým a hodnotícím, srov. např. *Jeho chování se mi nelíbí* (blízké k „protiví se mi“), *Nemám rád přetvářku* (blízké k „nenávidím“), *Článek nemá být dlouhý* (blízké k „má být stručný“) atp. Zajímavé jsou rovněž ekvivalence *nemám rád* = *mám nerad*, *nemá být dlouhý* = *má být ne dlouhý* apod., svědčící zřejmě o tom, že v hloubkové struktuře se kontradiktivní negace vztahuje k lexikálnímu jádru daného výrazu (zatímco anulativní negace se vztahuje k predikátu jako celku). Rozdíl v hloubkové struktuře vět *Článek nemusí být dlouhý* (s anulativní negací) a *Článek nemá být dlouhý* (s kontradiktivní negací) bychom mohli znázornit těmito schématy:

U některých predikátů je možný obojí druh záporu, srov. např. *Ty už mě nemáš rád* (anulativní) || *Nemám rád přetvářku* (kontradiktivní); *Mně se ten obraz nelíbil* (anulativní) || *Nelíbilo se mi jeho chování* (kontradiktivní) atp. To, zda má zápor v takových případech charakter anulativní nebo kontradiktivní, záleží mimo jiné i na aktuálním členění příslušné věty. Z charakteru vět verifikačních vyplývá, že zápor v nich nabývá spíše platnosti anulativní, kdežto ve větách informačních bývá u těchto predikátů spíše zápor kontradiktivní. Tak např. ve verifikační větě *To není pravda, urazit jsem ho nechtěl*

dálních významů možnosti a nutnosti v současné ruštině, Filologické studie II (Sborník PFUK), Praha 1970, 87—95.

¹⁰ Řada badatelů se domnívá, že zápor nepatří do modality (na sympoziu tento názor výslovně vyjádřil M. Grep). Podle mého mínění by se to týkalo pouze záporu kontradiktivního, zápor anulativní však do oblasti modality podle mého soudu patří.

(= neodpovídá skutečnosti, že jsem ho urazit chtěl) je u intenčního slovesa *chtít* negace anulativní, kdežto v informační větě *Nechtěl jsem ho urazit, tak jsem raději mlčel* (= snažil jsem se ho neurazit) jde spíše o negaci kontradiktivní apod. Obdobně je tomu v ruštině u některých výrazů s debitivním významem, např. *должен*. Řeknu-li např. *Вы отнюдь не должны со мной соглашаться* (v situaci, kdy u posluchače podle zdání mluvčího vznikl dojem, že souhlasit musí, a jde tedy o větu verifikační, neboť mluvčí popírá tento předpoklad), půjde pravděpodobně o zápor anulativní (proto také zde v češtině uijeme slovesa *nemuset*, u něhož je anulativní negace obvyklá). Naproti tomu ve větě *Вы не должны забывать об этом*, která nemá charakter verifikační, nýbrž informační, jelikož jde o nové sdělení, bude zápor kontradiktivní, tvrzení opaku (proto také zde v češtině uijeme slovesa *nesmět*, které je antonymem k *muset*, eventuálně *nemít*, u něhož je vždy kontradiktivní negace¹¹, a je tedy antonymem k *mít*).

2.3. Diktální modálnost je určována významem modálního slovesa nebo jeho ekvivalentu (adjektiva, predikativa, sousloví apod.). Řada těch modálních výrazů je však dvou- nebo víceznačná a to, který z možných modálních významů se v dané větě uplatňuje, je v jisté souvislosti mimo jiné i s aktuálním členěním.

2.3.1. Tak např. české modální sloveso *muset* vystupuje ve dvou dosti odlišných funkcích: 1) jako indikátor debitivní modálnosti diktální, např. *Musím tam jít* apod., a 2) jako výraz predikátové pravděpodobnostní modálnosti, např. *Musí to být hodný člověk, V noci muselo pršet* apod. Při některých typech aktuálního členění může *muset* fungovat v obou významech (jejich rozlišování zde zabezpečuje kontext a intonace), srov. *Vláda musí Mirkovi pomáhat* (a) = je povinen, nucen pomáhat, b) = pravděpodobně pomáhá, *Petr musel tu knihu odnést* (a) = byl povinen, nucen odnést, b) = pravděpodobně odnesl) apod. Při určitém typu aktuálního členění, totiž tam, kde rématem je pouze samo sloveso *muset*, je vysoce pravděpodobné, že půjde o význam první, debitivní, srov. *Vláda Mirkovi pomáhat musí* (= je povinen, nucen pomáhat), *Petr tu knihu odnést musel* (= byl povinen, nucen odnést) atp.

2.3.2. Ruské modální adjektivum v minulém čase *должен был* může vyjadřovat dvojí — v podstatě velmi různou — diktální modálnost, která se v češtině vyjadřuje dvěma různými modálními slovesy, a to 1) nutnost děje, který se skutečně stal (v češtině *musel*) a 2) záhodnost děje, který se však nestal (v češtině *měl*). Nelze sice říci, že by aktuální členění bylo jediným diferencčním kritériem těchto dvou diktálních významů, avšak nicméně k jejich diferenciaci podstatně přispívá, srov.

a) *Миша должен был сказать это Вере* — typ informační s komplexním jádrem — obojí význam: „musel“ i „měl“;

b) *Миша должен был сказать это Вере, Миша должен был сказать это Вере* — typu informační s vytčeným nepredikátovým rématem — spíše význam záhodnostní: „měl“;

c) *Миша должен был сказать это Вере* — typ informační s vytčeným predikátovým rématem, např. na otázku *Проč to udělal?* — význam nutnostní: „musel“;

¹¹ Anulativní zápor u modálního slovesa *mít* bychom museli nějak opsat, např. *To není pravda, že jsme tam měli jít, Nemyslím, že bychom tam měli jít* apod.

d) *Миша* должен был *сказать это Вере* — typ verifikační, kde rématem je pouze kladná predikátová modálnost, na otázku *Musel nebo nemusel?, Měl nebo neměl?* — význam obojí.

2.3.3. Některé modální výrazy mohou mít jednak význam intenční (záměr něco udělat), jednak význam postojový (emocionální postoj k realizaci děje). Např. čes. sloveso *chtít* má v prvním významu synonymum „hodlat“, v druhém „přát si“.¹² Při některých typech aktuálního členění se vyskytuje spíše první význam, při jiných druhý. Srov. např.

a) *Jana se chtěla sejít se Zdeňkem* — informační typ s komplexním jádrem — význam spíše intenční: „hodlat“;

b) *Jana se chtěla sejít se Zdeňkem* — typ verifikační, na otázku *Chtěla se Jana sejít se Zdeňkem nebo ne?* — význam spíše postojový: „přát si“. Obdobně je tomu i u některých ruských adjektiv, např. *любопытно, интересно, жалко, неловко, неудобно* apod. Srov. např.

a) *Мне неудобно говорить об этом, Ему любопытно было встретиться с ней* — spíše význam intenční, resp. intenčně-postojový, chce/nechce se mi něco udělat, protože to ve mně vzbuzuje takové či onaké pocity;

b) *Говорить об этом мне неудобно, Встретиться с ней ему было любопытно* — spíše význam čistě postojový, děj vzbuzuje v subjektu ty či ony pocity.

2.3.4. Při určitém aktuálním členění získává charakter intenčního slovesa jinak čistě pomocné sloveso *буду* a jinak fázové sloveso *стать*. Srov. např.

- a) *Я не буду с ним говорить* — pomocné sloveso: nebudu;
- b) *Я с ним говорить не буду* — možný intenční význam: nehodlám;
- c) *Мы стали мириться с этим* — fázové sloveso: začali jsme;
- d) *Мириться с этим мы не станем!* — intenční význam: nehodláme ap.

V našem příspěvku jsme uvedli pouze některé — spíše náhodně vybrané — souvislosti mezi modálností a aktuálním členěním, neboť cílem bylo pouze na tuto problematiku upozornit. Při podrobnějším zkoumání by jistě bylo možno těchto souvislostí najít mnohem více.

¹² Srov. E. Benešová, *Gramatické prostředky slovesné modality* (rukopis kandidátské disertační práce), Praha 1970.

